

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-309>
UOT 81.

Aygül Mirzəyeva
AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu,
H.Cavid prospekti 117,
mirzeli89@mail.ru

LEKSİK VAHİDLƏRİN LİŖVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, linqvokulturoloji, cəmiyyət, leksika.

Key words: language, culture, linguocultural, society, lexicon.

Ключевые слова: язык, культура, лингвокультурный, общество, лексика.

İnsan sosial varlıqdır. Onun sosiallığını digər insanlarla ünsiyyətdə olması təmin edir. Bu da dil vasitəsilə həyata keçirilir. Demək ki, insanın sosial varlıq olması dildən asılıdır. İctimai xarakter daşıyan dil vasitəsilə insan öz fikri və hisslərini qarşındakına ötürür, eyni zamanda onun düşüncələrini öyrənmək imkanı əldə edir. İctimai təbiəti eyni zamanda onunla izah olunur ki, dil cəmiyyət tərəfindən yaradılır və cəmiyyətə xidmət edir. Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, Humboldtun dediyi kimi, eyni zamanda xalqın ruhunu özündə yaşadan məfhumdur. Dili yaradan cəmiyyət ona öz ruhunu da ötürür: adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, psixologiyasını, varlığının mədəni mahiyyət daşıyan tərəflərini dildə əks etdirir. Görkəmli dilçi Əbülfəz Rəcəbli dilə aşağıdakı tərif verir: "Dilə struktur baxımından yanaşsaq, ona belə bir tərif verə bilərik: dil işarələr və onlar arasında əlaqələr sistemidir. Dilə onun funksiyaları, cəmiyyətdəki rolu və insan həyatındakı əhəmiyyəti baxımından yanaşdıqda isə ona belə bir tərif vermək olar: dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, insan fikrinin, təfəkkürünün formalaşması vasitəsi, insanların estetik-emosional hisslərinin ifadə vasitəsi, insanın mənəvi aləminin, əlaqının, davranışının, xalqın mənəvi ruhunun formalaşması vasitəsidir" [7, s. 2].

Dil də, mədəniyyət də insan tərəfindən yaradılır və insana xidmət edir. Bu baxımdan dil və insan əlaqələrini öyrənərkən, ilk növbədə, dil – insan və dil – mədəniyyət münasibətləri tədqiqat obyektinə çevrilir. Çünki insan dil və mədəniyyət əlaqələrində mərkəzi funksiya daşıyır. Dil materialının mədəni sferada, mədəni ünsürün dildə özünü göstərməsi insan fəaliyyəti əsasında reallaşır. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi insanın ünsiyyət vasitəsi kimi dildən istifadə etdiyi dövrdən başlayır. Cəmiyyətin inkişafı elm-

texnikanın, mədəniyyətin inkişafı ilə düz mütənəsibdir. Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişiklik onun dilində öz əksini tapmaya bilməz.

Mədəniyyət bəşəriyyətin sosial yaddaşı adlandırılır. Milli mədəniyyətin gələcək nəsillərə ötürülməsini dilin akkumulyativ funksiyası təmin edir. Bəşəriyyətin özündən əvvəlki nəsillərin tarixi təcrübələrini toplaması və ondan istifadə etməsinə dilin akkumulyativ funksiyası deyilir. Dil mədəniyyətin ötürücü-sü, eyni zamanda onun varlığını, davamlılığını mühafizə edən bir vasitədir. Öz ana dilini öyrənən hər bir yeni nəsil, eyni zamanda özündən əvvəlki nəsillərin xarakterik xüsusiyyətlərini, mentalitetinin spesifik cəhətlərini mənimsəyir.

İctimai inkişaf, insanların mədəni səviyyəsinin qalxması ədəbi dilin normalarının müəyyənələməsinə, istifadə dairəsinin genişlənməsinə də səbəb olur. "Əslində ictimai, mədəni mühitin dəyişməsi ədəbi dilə çox vaxt öz ciddi təsirini göstərir. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi səciyyəvi misal ola bilər. Azərbaycan ədəbi dili öz inkişaf tarixində iki böyük dövr keçmişdir: XIII-XVII əsrlərdəki Azərbaycan ədəbi dili və XVIII əsrdən indiyədək mövcud olan Azərbaycan ədəbi dili. Məlum olduğu üzrə, hər iki dövrün ədəbi dili arasında istər leksik, istərsə də fonetik və qrammatik cəhətdən ciddi fərqlər vardır və onlar daha çox diltarixi amillərlə bağlıdır" [1, s. 109]. Dil və mədəniyyətin əlaqə və təsiri qarşılıqlı surətdə baş verir. Belə ki, mədəni inkişaf dilin zənginlənməsinə təsir etdiyi kimi, eyni zamanda dil də xalqın dünyagörüşünün tənzimlənməsində böyük rol oynayır.

Mədəniyyətin dilə təsiri dilin leksik qatında özünəməxsus şəkildə özünü göstərir. Bu dil vahidləri xalqın mədəniyyətini, dünyagörüşünü, ictimai şüurunu ən dolğun şəkildə əks etdirir. Elm-texnikanın inkişafı, yeni anlayışların xalqın həyatına daxil olması dildə yeni sözlərin, ifadələrin yaranmasına, bəzi ifadələrin arxaikləşərək dildən çıxmasına, bəzi leksik vahidlərin semantikasının dəyişməsinə səbəb olur.

Dilin leksikasının linqvokulturoloji səciyyə daşıyan laylarından biri tabu və evfemizmlərdir. "Tabu – cəmiyyətdə qəbul edilmiş, müəyyən qismi məsuliyyət doğuran və cəmiyyətin üzvünün hansısa bir hərəkətinə aid edilən qadağalar, ictimai yerlərdə işlədilməsi münasib sayılmayan sözlərdir". [5, s.71]

Cəmiyyət tərəfindən istifadəsi qadağan, qeyri-münasib hesab olunan leksik vahidlər – sözlər, ifadələr tabu hesab olunur. Dildə tabunun əvəzləyicisi rolunu oynayan söz və ifadələr isə evfemizmlərdir. Evfemizm qeyri-etik, vulqar mənə daşıyan sözlərin daha mədəni və yumşaldılmış ifadə şəkli. Tabu dilin qeyri-standart leksikasına aid edilsə də, həm tabu, həm də evfemizmlər dilin zənginləşməsində, ədəbi dilin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Tabu və evfemizmlər həmin dildə danışan xalqın milli-mənəvi, mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir.

yətlərini özündə əks etdirir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin cıalanmış, normaya salınmış qolu olduğuna görə burada tabu sözlərin işlənməsi yolverilməzdir. Belə sözlərə bədi əsərlərdə və məişət leksikasında rast gəlinir.

Dildə mövcud olan sözün işləklilik dərəcəsi və əhatə dairəsi cəmiyyətin mədəni səviyyəsi və inkişafı ilə bağlıdır. Tabu düşüncənin ilkin dövrlərində yarandığı halda, evfemizmlər mədəni inkişafı xarakterizə olunaraq, davranış və əxlaq normalarına müvafiq yarıdır. “Tabu və evfemizmin dil və mədəniyyətin işarəsi kimi linqvokulturoloji aspektləri ona yeni yanaşma ilə səciyyələnir. Qeyri-mədəni iz tabunun təbiətindədir. Mədəni iz, əlamət isə evfemizmin təbiətinə xasdır” [6, s. 64].

Qeyd etdik ki, dildə mədəniyyətin izləri aşkar şəkildə özünü göstərir. Evfemizm elə bir dil hadisəsidir ki, birbaşa mədəniyyətin dilə təsiri ilə səciyyələnir. Xalqın dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi, psixologiyası bu dil vahidlərinin mahiyyətində öz əksini tapır. Tabu və evfemizmin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri bariz şəkildə göstərir ki, onlar dilin mədəniyyətlə bağlılığını özündə əks etdirən başlıca dil vahidləridir.

Dilin lügət tərkibində xüsusi mövqeyi olan onomastik vahidlər də özünəməxsus linqvokulturoloji xüsusiyyətlərə ehtiva edir. Onomastik vahidləri dilçiliyin onomalogiya şöbəsi öyrənir. Dildə mövcud olan bütün xüsusi adların yaranması, inkişafı, dəyişməsi, leksik və qrammatik quruluşu, üslubi imkanları və s. onomalogiyanın tədqiqat obyektidir. Antroposentrik paradigma çərçivəsində onomastik vahidlər etnolinqvostika, linqvokulturologiya, koqnitiv dilçilik, mədəniyyətlərərası kommunikasiya və s. metodikalarının tətbiqi ilə öyrənilir.

Xüsusi adlar mədəni izlər daşımaqla xalqın psixologiyasını, həyat tərzini, tarixini özündə əks etdirmək xüsusiyyətinə malikdir. Milli xüsusiyyət daşıyan bu dil vahidlərinin yaranma tarixinin öyrənilməsi onun yarandığı dövr barədə məlumat almaq, dövrün ictimai tələbləri, sosial vəziyyəti, mədəni səviyyəsi, millətlərərası münasibətlərlə bağlı təsəvvür əldə etmək baxımından xüsusi önəm daşıyır. Mədəni-tarixi informasiyanın daşıyıcısı kimi xüsusi adların dilin leksikasında özünəməxsus yeri vardır. R.Həbibli onomastik vahidlərin etnomədəni xüsusiyyətlərindən danışarkən toponimləri xüsusi qiymətləndirmişdir: “Toponimlər, bir növ, xalqların tarixi keçmiş, məskunlaşma əraziləri, mədəni, tarixi, coğrafi mərkəzləri və s. haqqında informasiya daşıyan etnomədəni mətdir. Toponimlərin funksiyalarının özünəməxsusluğu, bu vahidlərin obyektləri adlandırmaq və səciyyələndirmək qabiliyyətləri onlara müxtəlif yanaşmaları şərtləndirmişdir. Toponim ölkə haqqında biliklər xəzinəsidir. mədəni tarixi informasiyanın qoruyucusudur”. [4, s. 6] Toponimlər kimi, xalqın adət-ənənəsinin şəxs adlarına da təsiri qeyd olunmalıdır.

Linqvokulturologiyanın əsas anlayışlarından biri də konseptdir. Konseptə bir sıra təriflər verilmişdir, bu təriflər üçün əsas ortaq cəhət ondan ibarətdir ki, konsept ünsiyyət prosesində verballaşan düşüncə vahididir. Bəzən dilçilər tərəfindən konsept və məna eyniləşdirilsə də, müasir dövr dilçiliyində konseptin mənadən kifayət qədər fərqləndiyi və daha mürəkkəb xarakter daşdığı qəbul olunmuşdur. Konsept xalqın dünyagörüşünə əsaslanır və anlayışdan özünün linqvokulturoloji xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Leksik mənağa malik olan hər bir söz konsept mahiyyəti daşımır. Belə ki, yalnız dil daşıyıcısının mədəniyyəti üçün spesifik xüsusiyyət daşıyan dil vahidləri konsept ola bilər. Bu baxımdan konsepti öyrəndiyimiz zaman ekstralingvistik amillərin təsirlərini nəzərə almaq mütləqdir. Xalqın mədəni yaddaşının daşıyıcısı kimi konseptlər tarixi səciyyə daşıyır. Tarixən xalqın təfəkküründə formalaşan milli-mədəni təsəvvürlərdir. Xalqın dünyagörüşü, milli-mədəni dəyərləri, xarakterik xüsusiyyətləri, mentaliteti konseptləşmə prosesində mühüm rol oynayır.

“XX əsrin sonlarına doğru dilçilər başa düşdülər ki, dilin daşıyıcısı müəyyən konseptual sistemin daşıyıcısıdır. Konseptlər əslində mental mahiyyətlərin ifadəçiləridir. Konseptuallaşdırma prosesinin açılınması və konseptin məzmunu yalnız həmin dilin daşıyıcısı olan dilçiliyə müəssər olur. Beləliklə, XX yüzilliyin sonu – XXI yüzilliyin əvvəllərində mentallıq dilçiliyin ön planına çıxır, belə ki, konseptlər mental mahiyyətdir” [3, s. 39].

Konseptin obyektivləşməsində frazeoloji birləşmələr xüsusi rol oynayır. Xalqın dünyagörüşü, insan münasibətləri, mədəniyyətin səciyyəvi xüsusiyyətləri dildəki sabit ifadələrdə uğurla mühafizə olunur və nəşildən nəşlə ötürülür. “V. A. Maslova göstərir ki, frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi olan idiomların millətlərin və mədəniyyətlərin ümumi xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqda rolü əvəz olunmazdır. Onlar dilin ruhunu, insanların fərqliliyini ifadə edir. Frazeoloji birləşmələr ətrafımızdakı həyatı sadəcə təsvir etmir, onlar həyatı şərh edir, qiymətləndirir, bizim ona olan subyektiv münasibətimizi göstərir” [2, s. 4].

Dil informasiyanın qəbulunda və ötürülməsində iştirak etdiyi kimi, eyni zamanda onun emal olunmasında da əsas rol oynayır. Beləliklə, dil kollektiv jürdə mövcud olan dünyanın dil mənzərəsinin yaradılmasına imkan yaradır. Dilin leksik vahidləri, paremioloji vahidlər, sözlərin konseptləşməsi dil daşıyıcısının dünyagörüşü barədə birbaşa məlumat ötürmək imkanına malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları) // – Bakı: Maarif, – 2006. – 280 s.
2. Bünyadova, A. Hava komponentli frazeoloji birləşmələrin bəzi semantik xüsusiyyətləri (Azərbaycan və ingilis dilləri əsasında) // – Bakı: Elmi xəbərlər jurnalı № 1, – 2019, s. 4-7

3. Dilçilikdə yeni istiqamətlər, birinci buraxılış, –Bakı: Elm və təhsil, – 2019
4. Həbibli, R.Y. Toponimlər linqvokulturoloji fenomenlər kimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri // – Bakı // – 2012, s. 5-11
5. İbrahimova S. Azərbaycan dilində leksik kateqoriyaların fonosemantikası, fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Sumqayıt, – 2021, – 155 s.
6. Qocayeva, Ş.K. Dildə tabu hadisəsi. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, – Bakı, – 2016
7. <http://www.achiq.org/anadil/dil%201dL.pdf>

Aygül Mirzəyeva

Summary

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECTS OF LEXICAL ELEMENTS

Language is essential to human's social existence. A person uses social language to communicate his or her thoughts and feelings to others while also learning about theirs. Both language and culture are created by man and serve man. From this point of view, when studying language and cultural relations, first language-human and language-culture relations become the objects of research. It is because man is central to language-culture relationships. The impact of culture on language is most visible in the lexical layer of language. The linguocultural meaning that people impose on any word shapes their culture.

Айгюль Мирзаева

Резюме

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Социальное существование человека зависит от языка. Через социальный язык человек передает свои мысли и чувства другим, и в то же время имеет возможность узнать свои мысли. И язык, и культура созданы человеком и служат человеку. С этой точки зрения объектом исследования при изучении языковых и культурных отношений, в первую очередь, становятся языко-человеческие и языково-культурные отношения. Потому что человеку отводится центральная роль в языковых и культурных отношениях. Влияние культуры на язык уникальным образом проявляется в лексическом слое языка. Лингвокультурное значение, которое народ придает любому слову, формирует его культуру.

Rəyçi: fil.e.d., prof. İ.Kazımov

Redaksiyaya daxil olma: 19.03.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 23.03.2021

Çapa qəbul olunma: 05.04.2021